

LESZEK WOŹNIAK

Politechnika Rzeszowska

GOSPODARKA ŻYWNOŚCIOWA W ENDOGENICZNYM MODELU ROZWOJU REGIONU

Abstract: Food Economy in the Endogenic Model for Region Development. The concept of endogenous development assumes the use of specific resources of the region, difficult to copy, to its development, and even to gain a competitive advantage in a wider dimension. This concept has been used in the provisions of the *Regional Innovation Strategy of the Podkarpackie Voivodeship for 2014-2020* for smart specialization (RIS3), especially in relation to leading smart specialization the quality of life, in the areas of: production and processing of ecological, regional and traditional food; renewable energy and distributed energy; agrotourism and ecotourism. It was targeted at the development of the entire region, not only the leading urban centers. The special role of the food economy lies in the need to guarantee food security and food sovereignty in the region. This issue is of strategic importance.

Keywords: Endogenous economy, Podkarpackie Voivodeship, region, smart specialisations, strategic management.

Wprowadzenie

Każdy region dysponuje specyficznymi kategoriami zasobów wewnętrznych, często trudnych do skopiowania. Ich odpowiednie wykorzystanie może prowadzić do wypracowania niepowtarzalnej przewagi konkurencyjnej danego regionu lub jej utrzymanie, tam gdzie być może nawet od dziesięcioleci funkcjonuje. Przykładami z obszaru gospodarki żywnościowej mogą być niektóre regiony Włoch, Hiszpanii, Grecji, Francji, Portugalii, w których niepowtarzalna specyfika regionalnych produktów żywnościowych (serów, wędlin, wina itd.) decyduje o ich stabilnym rozwoju, w tym potencjale eksportowym. W warunkach Unii Europejskiej wielu z nich nadano status produktu regionalnego: chronionego oznaczenia geograficznego, chronionej nazwy pochodzenia, lub gwarantowanej, tradycyjnej specjalności. Specyfiką lokalnych uwarunkowań charakteryzują się też produkty ekologiczne (biologiczne, organiczne), bowiem w tym modelu produkcji, jedną z podstaw jest

wykorzystanie i utrzymanie naturalnych warunków środowiska, jego zasobności, bioróżnorodności itd., dostosowanie odmian roślin i ras zwierząt do lokalnych warunków, a nie odwrotnie. Taki rodzaj produkcji i handlu ma jednoznacznie wymiar gospodarki endogenicznej. Żywność można zaliczyć do zasobów strategicznych, także po to, aby uniknąć zawłaszczania tych zasobów przez światowe koncerny, jak i dominujące ekonomicznie i politycznie kraje. Bardzo obszernie zagadnienia współczesnych problemów gospodarki żywnościowej (problemów ekologicznych, społecznych i ekonomicznych) przedstawił Caparrós [2016]. Problemów tych jest bardzo dużo i wskazują one na pilną potrzebę dokonania kompleksowej zmiany modelu światowej gospodarki żywnościowej, jak i modeli funkcjonujących w poszczególnych krajach, w tym także w Polsce.

Celem pracy było przedstawienie założeń modelu endogenicznej gospodarki żywnościowej w regionie wybranym jako studium przypadku. Wykorzystano głównie metody jakościowe, systematyczny przegląd literatury, badanie dokumentów, studium przypadku, obserwacja uczestnicząca.

1. Europejskie dokumenty strategiczne w kontekście gospodarki endogenicznej

Wiele odniesień do potrzeby, celów i zasad wykorzystania endogenicznych zasobów można znaleźć w zapisach *Strategii na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu EUROPA 2020* [Strategia... 2020: 1-37]. Znacznie więcej precyzujących odniesień i sformułowań zawarto w zapisach *Przewodnika Strategii Badań i Innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)* [Foray et al. 2012: 1-121]. Znajdują się one także w definicji RIS3, która mówi, aby...*koncentrować wsparcie w zakresie prowadzonej polityki inwestycji na kluczowych... regionalnych priorytetach, wyzwaniach i potrzebach...* [ibidem: 10]. Autorzy *Przewodnika* dodają, że w koncepcji inteligentnej specjalizacji nie chodzi o to, aby stworzyć technologiczną monokulturę i wszystko ujednoczyć, lecz wprost przeciwnie należy zachować większą różnorodność [ibidem: 16], kreować lub utrzymywać, bo w wielu regionach występuje, i właśnie ona decyduje o dotychczasowych sukcesach gospodarki niektórych regionów.

W koncepcji inteligentnej specjalizacji podkreślane jest, że musi ona uwzględniać cechy charakterystyczne pod względem geograficznym, a przy wyborze *sektorów zdolnych do osiągnięcia »masy krytycznej«* trzeba wziąć pod uwagę *zasadę zasiedzenia (embeddedness) i zasadę pokrewieństwa (relatedness) w kontekście regionalnym* [ibidem: 16]. *Pierwsza z nich interpretowana jest jako istnienie sektorów powiązanych (zestrojonych) z panującymi warunkami społeczno-gospodarczo-ekologicznymi, mimo iż mogą one oczywiście ulegać dywersyfikacji na pokrewne obszary* [ibidem: 16-17].

Tak więc, zgodnie z ideą i zapisami *Przewodnika* inteligentna specjalizacja, jako rozwiązanie polityki regionalnej, wymaga przede wszystkim osadzenia w warunkach lokalnych (*place-based approach*); dlatego znajomość kontekstu lokalnego ma w niej elementarne znaczenie [*ibidem*: 17-18]. Krytykowane jest również „ślepe” kopiowanie inwestycji z innych regionów Europy [*ibidem*: 21], określane nawet „ślepotą strategiczną”. Nie można więc i nie należy wszystkiego zmienić, mimo że rozwój wielu regionów może nas inspirować, a permanentna zmiana jest jedną z cech współczesności.

Analizując kwestie gospodarki endogenicznej, można odnieść się do podstawowego podziału na zasoby specyficzne i generyczne – te drugie są powszechne i nie mogą różnicować regionów. Zasoby specyficzne, zgodnie z uwagami Colettis i Pecqueur charakteryzują ściśle dane terytorium, są w tym regionie tworzone, a więc mogą prowadzić do niepowtarzalnej specjalizacji regionalnej. Tak więc względnie trwała przewaga konkurencyjna regionu może być rezultatem wykorzystania tych zasobów specyficznych, niedostępnych w warunkach innych regionów. Zasoby tego typu nie mogą więc funkcjonować niezależnie od warunków regionalnych, w których powstały [Colletis, Pecqueur 1993: 7-14].

Koncepcja inteligentnej specjalizacji regionów, mimo że w Unii Europejskiej stała się obowiązującą doktryną, nie przez wszystkich naukowców odbierana była jednoznacznie pozytywnie. Cytowane są wypowiedzi, jakie miały miejsce w trakcie jednej z edycji Światowych Dni Innowacji (23-28-05.2011), w tym prof. P. Cooka z Uniwersytetu w Cardiff, który polemizował z M. Ralphem z Komisji Europejskiej, prezentującym zalety inteligentnych specjalizacji, apelując by nie ograniczać się w sposobach myślenia o rozwoju [Światowe Dni... 2011: 11-15]. Z kolei Komitet Regionów ostrzegał przed możliwymi próbami wykorzystania idei inteligentnych specjalizacji do uprzywilejowania już przodujących regionów lub wspólnot lokalnych, kosztem niedofinansowania innych obszarów, co byłoby sprzeczne z zasadą spójności terytorialnej UE [*Opinia Komitetu...* 2013: 111].

2. Regionalna gospodarka żywnościowa w kontekście globalizacji

Wykonywany, systematyczny przegląd literatury pozwala na stwierdzenie, że globalne trendy produkcji i przetwórstwa żywności mają negatywny wpływ na współczesne rolnictwo, przetwórstwo żywności, społeczne i ekonomiczne stosunki w wielu społeczeństwach i regionach. Jedną z najważniejszych, negatywnych zmian jest degradacja zdrowotnej i biologicznej jakości żywności, mająca wiele przyczyn, a także degradacja ekosystemów [Woźniak 2017: 13-26].

Przemysłowy, intensywny model dominującego rolnictwa, przez chemiczną erozję gleb, prowadzi do zubożenia składu chemicznego płodów rolnych. W pra-

cy Mayer [1997: 207-21] przedstawiono historyczne zmiany składu chemicznego warzyw i owoców. Są to pierwiastki i związki absolutnie niezbędne człowiekowi do zachowania homeostazy organizmu, zdrowia. Autorka wykazała, że obniżenie zawartości praktycznie dotyczyło wszystkich makro- i mikroelementów, ale największe poziomu wapnia, magnezu, miedzi i siarki w warzywach oraz magnezu, żelaza, miedzi i potasu w owocach [*ibidem*: 210-111]. Podobne wnioski przedstawiają Marles [2017: 93-103] i Davis [2009: 15-19]. Taka sytuacja wynika z intensyfikacji nawożenia, ale tylko azotem, ewentualnie fosforem, potasem, nadmiernego wnoszenia biogennych pierwiastków ze wzrastającymi plonami (środowisko nie potrafi tak szybko ich uwalniać, uzupełniać), degradacji materii organicznej i biologicznego życia gleby (wykorzystanie biocydów – herbicydów, insektycydów, fungicydów itd. – zabijających biologiczne życie w glebie). Zagadnienia te były m.in. przedmiotem pracy Hawkena [1996], w której autor sugeruje, ale także udowadnia, że dopóki w rolnictwie wykorzystujemy model bazujący na biocydach, a więc prowadzący do degradacji zasobów biologicznych, bioróżnorodności itd., pozostajemy wciąż w gospodarczym średniowieczu. Analitycy zagadnienia twierdzą, że poważne zmiany w sposobie podejścia do produkcji rolniczej będą wiązały się z precedensowym wyrokiem w sprawie wpływu herbicydów zawierających glifosat na pojawianie się groźnych nowotworów u ludzi [*Monsanto zapłaci...* 2018].

Bardzo ciekawie prezentuje się porównanie zawartości składników minerałów, witamin i energii w roślinach uprawianych metodą ekologiczną i genetycznie zmodyfikowanych. Konkluzja Torresa jest prosta: ogólnie stwierdzono, że nie zmodyfikowana roślina (non-GMO) zawiera przeciętnie 20 razy więcej biogenów, energii i białek, w porównaniu do rośliny GMO, w przypadku uprawy kukurydzy [Torres, *Comparing*]. W Polsce dotychczas nie wolno uprawiać roślin GMO, chociaż naciski globalnych korporacji, WTO i rządu USA na takie rozwiązanie są ogromne. Wniosek ten wyciągnięto na podstawie obserwacji uczestniczących, na spotkaniach w ramach komisji sejmowych i senackich.

3. Bezpieczeństwo żywnościowe i suwerenność żywnościowa

Bezpieczeństwo żywnościowe i suwerenność żywnościową można powiązać z zasadami gospodarki endogenicznej, w tym zapewne w warunkach polskich regionów, które mogą wszystkie kategorie zasobów endogenicznych (glebowych, wodnych, biologicznych) wykorzystać jako niezbędne do wyprodukowania w Polsce odpowiednich ilości żywności najwyższej jakości biologicznej i zdrowotnej, które mogą uczynić polskie regiony odpornymi w tym względzie na naciski światowych korporacji oraz na meandry globalnej polityki żywnościowej.

W praktyce, jak i w teorii, funkcjonują dwa, niekiedy mylone lub traktowane jako synonimy, terminy: *bezpieczeństwo żywnościowe* i *bezpieczeństwo żywności*. Oczywiście pojęcia te wiążą się ze sobą i uzupełniają.

Bezpieczeństwo żywnościowe (*food security*) w literaturze prezentowane jest w trzech wymiarach: „rozpoznawalność”, „zastępczość”, „adekwatność”. Rozpoznawalność, najkrócej, oznacza posiadanie wystarczającej ilości dostępnej żywności, dostępność to brak ograniczenia podaży żywności, adekwatność natomiast odnosi się do potrzeb biologicznych i zdrowotnych, zbilansowanie racji pokarmowych z jednej strony, zaś z drugiej braku w żywności czynników chorobotwórczych i toksycznych [Leśkiewicz 2012: 179].

Bezpieczeństwo żywności (*food safety*) to *ogół warunków, które muszą być spełnione (...) i działań, które muszą być podejmowane na wszystkich etapach produkcji i obrotu żywnością w celu zapewnienia zdrowia i życia człowieka*. Tak brzmi definicja ustawowa [*ibidem*: 180-181].

Problemy bezpieczeństwa żywnościowego w kontekście teorii ekonomii są przedmiotem pracy Zegara [2013: 1-8]. Autor ten podkreślił, że konwencjonalna teoria ekonomiczna (neoklasyczna, głównego nurtu) nie potrafi rozwiązać kwestii agrarnej, a to rodzi potrzebę wypromowania nowej ekonomii agrarnej oraz, że powinna ona mieścić się w nurcie ekonomii rozwoju zrównoważonego, która obejmuje również ekonomię ekologiczną [Zegar 2013: 6].

Kapusta podkreśla, że koncepcje krajowego bezpieczeństwa żywnościowego i samowystarczalności żywnościowej uzupełniają się wzajemnie [Kapusta 2017: 163]. Podał analizie także bezpieczeństwo żywnościowe jako induktor zrównoważonego spożycia, zdefiniował rodzaje bezpieczeństwa żywnościowego i określił warunki jego spełnienia [Kapusta 2015: 695-703].

Są i tacy autorzy, jak Grochowska, która zaliczyła bezpieczeństwo żywnościowe do problemu bez rozwiązania (*wicked problems*) [Grochowska 2014: 95-106], choć należy i można dyskutować z takim stwierdzeniem.

Niektórzy autorzy poddali analizie także kwestie dotyczące zależności pomiędzy wolnym rynkiem a bezpieczeństwem żywności w dobie globalizacji [Kraciuk 2016: 251-262; Kowalczyk 2017: 15-27]. Uwzględniono również wpływ procesów globalizacji w rolnictwie na suwerenność żywnościową [Kraciuk 2013: 119-128], bezpieczeństwo żywnościowe [Michalczyk 2012: 9-23].

W kontekście ww. problemów duże znaczenie mają analizy dotyczące bezpieczeństwa żywnościowego w Polsce [Mikula 2013: 38-48], jak również w krajach rozwijających się [Sapa 2010: 231-244; Hajdukiewicz 2015: 93-110].

Ponieważ do zasobów endogenicznych można zaliczyć zarówno zasoby glebowe, wodne (o znaczeniu także rolniczym), jak i szerzej rozumiane zasoby przyrodnicze (w tym cenne na obszarach parków narodowych itp.), znaczenie ma ich analiza w rozwoju regionu. W odniesieniu do obszarów wiejskich i ekonomicznych były one przedmiotem analiz Ślusarza i Gołębskiej [2014: 481-488], jak również. Waleni [2011: 347-358].

4. Wybrane zasoby endogeniczne w koncepcji inteligentnej specjalizacji regionu – studium przypadku

Regionem specyficznym, charakteryzującym się dużym udziałem specyficznych zasobów przyrodniczych (bardzo wysoki udział obszarów ekonomicznych, zasoby wodne, glebowe), jest województwo podkarpackie. Zagadnienie możliwości wykorzystania tych zasobów w woj. podkarpackim zostanie przedstawione na tle założeń rozwoju neoendogenicznego, które zakładają, zgodnie z uwagami Biczkowski, że *utrzymywanie się zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w skali lokalnej, jak i regionalnej to efekt równoczesnego oddziaływania czynników o charakterze egzo- i endogenicznym* [Biczkowski 2013: 71-85]. Koncepcja ta zakłada m.in. poszukiwanie i wykorzystanie takich zasobów lokalnych, które pozwolą na maksymalną absorpcję czynników zewnętrznych, które powinny prowadzić do pomnażania własnych zasobów. Jej istotą jest więc kompromis między teoriami rozwoju egzo- i endogenicznego [ibidem: 72].

Egzogenicznym źródłem rozwoju regionalnego mogą być fundusze unijne. Niektórzy autorzy podkreślają, że *całkowicie endogenne rozwój jest nieosiągalnym ideałem* [Ward *et al.* 2005: 76].

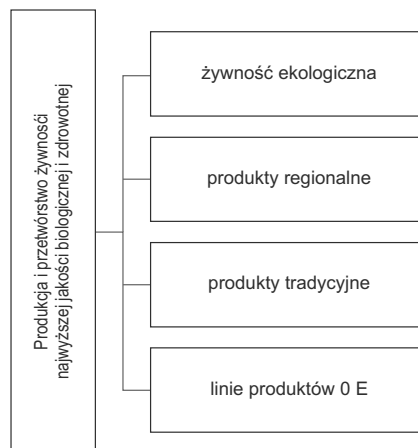
Badania związane z uwzględnionym w tej pracy studium przypadku, jakim jest województwo podkarpackie, oraz jego *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3* [Woźniak 2015: 1-81], przeprowadzono z wykorzystaniem następujących metod badawczych: analizy dokumentów RIS3 oraz obserwacji uczestniczącej, autor jest współautorem tej RIS3, współuczestniczył w całym procesie jej tworzenia (tzw. proces przedsiębiorczego odkrywania), we wszystkich posiedzeniach podkarpackiej rady innowacyjności, paneli celów strategicznych, a także europejskiej S3 Platform, europejskie spotkania twórców RIS3 o charakterze przeglądu partnerskiego (*peer review*).

Zgodnie z założeniami Komisji Europejskiej i funduszem spójności, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS 3)* ma zapisy wskazujące na wykorzystanie teorii rozwoju endogenicznego w koncepcji tworzenia ekoinnowacji w województwie podkarpackim. Zgodnie ze współczesnymi teoriami rozwoju regionalnego, przedstawiono terytorium jako czynnik wzrostu endogenicznego, wskazując na określone kombinacje cech i zasobów tego regionu.

Nawiązano też do teorii lokalizacji i mobilizowania czynników endogenicznych rozwoju regionalnego. Greta podkreśliła, że inteligentna specjalizacja zwraca się głównie ku endogeniczności regionów [Greta 2014: 46-57].

Na specjalne podkreślenie w RIS3 województwa podkarpackiego zasługuje inteligentna specjalizacja wiodąca, jakość życia. Składa się ona z kilku subobszarów, z których w kontekście endogenicznego rozwoju największe znaczenie mają:

- produkcja i przetwórstwo żywności ekologicznej, regionalnej oraz tradycyjnej,

Ryc. 1. Model wspierania endogenicznej gospodarki żywnościowej woj. podkarpackiego

Źródło: Opracowanie własne.

- energia odnawialna i energetyka rozproszona,
- agroturystyka i ekoturystyka.

Subobszary te nakierowane są na rozwój całego regionu, także, a może szczególnie, obszarów wiejskich.

Na ryc. 1 przedstawiono model wspierania endogenicznej gospodarki żywnościowej województwa podkarpackiego, wynikający z zapisów RIS3 tego regionu. Zapisy takie oznaczają, że wsparcie ze strony funduszy unijnych mogą otrzymać tylko kategorie produktów, uwzględnione w modelu.

Wnioski

Wykonany systematyczny przegląd literatury, obserwacje uczestniczące, jak i analiza *RIS3 Województwa Podkarpackiego* pozwala na wyciągnięcie następujących wniosków:

- *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS 3)*, zawiera wiele odniesień dotyczących gospodarki endogenicznej.
- Specyficznymi zasobami endogenicznymi tego regionu są czyste gleby oraz bioróżnorodność, co jednoznacznie pozwala na wykorzystanie tych endogenicznych zasobów w produkcji i przetwórstwie ekologicznym, regionalnym i tradycyjnym, dla bezpiecznego zrównoważenia potrzeb własnych regionu, a także w celu eksportu nadmiaru tej żywności najwyższej jakości. Wymienione wyżej specyficzne zasoby endogeniczne województwa podkarpackiego nie mogą być skopiowane w regionach zanieczyszczonych oraz pozbawionych bioróżnorodności.

- Istotnym obszarem wykorzystania zasobów endogenicznych jest również energia odnawialna i energetyka rozproszona.
- Endogeniczne zasoby regionu sprzyjają rozwojowi ekoturystyki i agroturystyki.

Literatura

- Biczkowski M., 2013, *Fundusze unijne jako czynnik rozwoju regionalnego w odniesieniu do koncepcji rozwoju neoendogenicznego*. Studia Obszarów Wiejskich, 34: 71-85.
- Caparrós M., 2016, *Głód*. Wyd. Literackie.
- Colletis G., Pecqueur B., 1993, *Integration des espaces et quasi-integration des firmes: vers de nouvelles restructurations productives?* Revue A Economie Regionale et Urbaine, nr 3: 7-14.
- Davies D. R., 2009, *Delining Fruit and Vegetable Nutrient Composition: What Is the Evidence?* HortScience, t. 44(1), February: 15-19.
- Foray D., Goddard J., Goenaga Beldarrain X., Landabasa M., McCann Ph., Morgan K., Nauwelaers C., Ortega-Argiles R., 2012, *Przewodnik Strategii Badań i Innowacji na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)*. Urząd Publikacji Unii Europejskiej, Luksemburg: 1-121.
- Greta M., 2014, *Endogeniczność w rozwoju regionów/euroregionów w aspekcie europejskich wyzwań smart specialization*. Optium. Studia Ekonomiczne, nr 1 (67): 46-57.
- Grochowska R., 2014, *Specyfika koncepcji bezpieczeństwa żywnościowego jako „problemu bez rozwiązania”*. Miscellanea: 95-106.
- Hajdukiewicz A., 2015, *Bezpieczeństwo żywnościowe a polityka handlowa krajów rozwijających się*. Zeszyty Naukowe UE w Krakowie, 10(946): 93-110.
- Hawken P., 1996, *Przez zielone okulary. Jak prowadzić interesy nie szkodząc sobie i innym*. Wyd. Pusty Obłok.
- Kapusta F., 2015, *Bezpieczeństwo żywnościowe jako indyktor zrównoważonego spożycia*. Journal of Agribusiness and Rural Development, 4(38): 695-703.
- Kapusta F., 2017, *Ewolucja bezpieczeństwa żywnościowego Polski i jej mieszkańców na początku XXI w. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1(350): 163.
- Kowalczyk S., 2017, *Wolny rynek a bezpieczeństwo żywności w epoce globalizacji*. Roczniki Naukowe Ekonomii i Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, t. 104, z. 4: 15-27.
- Kraciuk J., 2013, *Suwerenność żywnościowa a procesy globalizacji w rolnictwie*. Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis Folia Pomer., Univ. Technol. Stetin, Oeconomica, 299(70): 119-128.
- Kraciuk J., 2016, *Bezpieczeństwo żywnościowe w procesie globalizacji sektora rolnego*. Journal of Modern Science, 1/28: 251-262.
- Leśkiewicz K., 2012, *Bezpieczeństwo żywnościowe i bezpieczeństwo żywności – aspekty prawne*. Przegląd Prawa Rolnego, nr 1(10): 179.
- Marles R. J., 2017, *Mineral Nutrient Composition of Vegetables, Fruits and Grains: The Context of Reports of Apparent Historical Declines*. Journal of Food Compositions and Analysis, 56): 93-103.
- Mayer A-M., 1997, *Historical Changes in the Mineral Content of Fruits and Vegetable*. British Food Journal, 99/6: 207-211.

- Michalczyk J., 2012, *Bezpieczeństwo żywnościowe w obliczu globalizacji*. *Ekonomia* Economics 1(18): 9-23.
- Mikuła A., 2013, *Bezpieczeństwo żywnościowe Polski*. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, t. 99, z. 4: 38-48.
- Monsanto zapłaci 289 mln dolarów ogrodnikowi choremu na raka*, [<https://www.prawo.pl/biznes/precedensowy-wyrok-w-sprawie-monsanto,294746.html>].
- Opinia Komitetu Regionów „Projekt przewodni strategii Europa 2020: Unia innowacji”*, *Dziennik Urzędowy UE* (2011/C, 259/04).
- Sapa A., 2010, *Bezpieczeństwo żywnościowe w krajach rozwijających się*. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, (3): 231-244.
- Słodowa-Hełpa M., 2013, *Inteligentna specjalizacja polskich regionów – warunki, wyzwania i dylematy*. *Roczniki Nauk Społecznych*, t. 5(41), nr 1: 111.
- Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. EUROPA 2020*, Komisja Europejska, Bruksela, 3.3.2010, KOM(2010) 2020, wersja ostateczna: 1-37.
- Ślusarz G., Gołębiowska B., 2014, *Wykorzystanie endogenicznych, cennych przyrodniczo zasobów regionu w jego rozwoju*. *Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe*, t. XVI, z. 6: 481-488.
- Światowe Dni Innowacji*, „Nasz Region”, 2011, nr 2, s. 14-15.
- Torres M., *Comparing Vitamin, Mineral and Energy Content of GMO vs. NON-GMO*, [www.walkingtimes.com/2013/04/18/comparing-vitamin-mineral-and-energy-content-of-gmo-vs-non-gmo/].
- Walenia A., 2011, *Czynniki warunkujące wykorzystanie endogenicznego potencjału rozwoju obszarów wiejskich Polski Wschodniej*. *Biblioteka Regionalisty*, nr 11: 347-358.
- Ward N., Atterton J., Kim T., Lowe P., Philipson J., Thompson M., 2005, *Universities, the Knowledge Economy and “Neo-Endogeneous Rural Development”*. *Centre for Rural Economy Discussion, Paper Series*, I.
- Woźniak L. et al., 2015, *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS 3)*. Rzeszów: 1-81.
- Woźniak L., 2017, *Korporacyjny model gospodarki żywnościowej – zagrożenia dla środowiska i człowieka (ekonomiczne, społeczne, zdrowotne). Propozycje innych rozwiązań – lokalnych, regionalnych, krajowych. Człowiek i środowisko, jedno zdrowie – wspólna odpowiedzialność*, *Mat. konf.*, Ciechocinek 23.03: 13-26.
- Zegar J. S., 2013, *Kwestia bezpieczeństwa żywnościowego a ekonomia*. *IX Kongres Ekonomistów Polskich*: 1-8.